

Василь Балух
(Чернівці)

ВПЛИВ ЧУЖОЗЕМНИХ ТРАДИЦІЙ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ В РАННІЙ РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті проаналізовано процес трансформації релігійних вірувань в ранній Римській імперії під впливом іноземних вірувань. З одного боку, відзначено прагнення римських імператорів династії Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв, Антонінів і Северів зберегти релігійні традиції республіканського періоду, а з іншого, визначено ряд причин, які об'єктивно змушували державну владу змінювати відношення до іноземних вірувань, хоча політика імператорів еволюціонізувала від рішучої протидії їм за часів Октавіана Августа до невтручання, а згодом і до певної підтримки за його наступників.

Констатовано, що імператори сприймали релігію як один із вирішальних факторів стабільності держави, тому повинні були зважати на духовні потреби населення Рима. Проте, якщо чужоземні вірування загрожували стабільності країни, застосовувалися репресивні заходи, як це було з друїдизмом і християнством.

Загалом же, диференціюючи римських громадян і прибічників іноземних релігійних переконань, іно-вірців не вважали ворогами, тому вони, по суті, безперешкодно інтегрувалися в римський соціум.

Ключові слова: анімізм, астрологія, жрецькі колегії, Римська імперія, іноземні культи, магія, містерії, релігія.

The article analyzes the process of transformation of religious beliefs in the early Roman Empire under the influence of foreign deities. On the one hand, the desire of the Roman emperors of the Julio-Claudian, Flavian, Antonine and Severan dynasties to preserve the religious traditions of the Republican period is noted, on the other hand, a number of reasons have been identified that objectively forced the state authorities to change their attitude towards foreign cults, although the policy of the emperors evolved from resolute opposition to them during the time of Octavian Augustus to non-interference, and later to some support for his successors.

It is stated that the emperors perceived religion as one of the decisive factors for the stability of the state, therefore they had to take into account the spiritual needs of the population of Rome. However, if foreign cults threatened the stability of the country, repressive measures were applied, as was the case with Druidism and Christianity.

In general, differentiating between Roman citizens and adherents of foreign religious beliefs, non-believers were not considered enemies, so they, in fact, integrated into Roman society without hindrance.

Keywords: animism, astrology, priestly colleges, Roman Empire, foreign cults, magic, mysteries, religion.

Актуальність дослідження. Оскільки антична культура, зокрема християнська релігія, заклали основи сучасної європейської цивілізації, дослідження її витоків має важливе значення в умовах євроінтеграційних прагнень нашої держави та кровопролитної війни з РФ за збереження не лише свого суверенітету, а й утвердження національної ідентичності, нерозривно пов'язаних із християнськими і культурними традиціями.

Релігійні вірування в Стародавньому Римі були важливою складовою античного суспільства, культури і повсякденного життя. І саме в імператорську епоху світ отримав найпоширеніше нині християнське вчення, яке впродовж кількох століть виборювало право не лише називатися, але й фактично стати державною релігією у боротьбі з різноманітними язичницькими віруваннями та іноземними релігійними культами. Нині серед дослідників навіть існує думка,

що «священні зображення Візантії і Середньовіччя були ближчими до мистецтва античного політеїзму, ніж це визнавали Отці Церкви та титани Відродження»¹. І ще в V ст. християнські апологети боролися з натовпом язичницьких богів: «вони їх висміювали, але розміщували серед демонів».²

Метою статті є комплексний розгляд релігійних уявлень у римському суспільстві під впливом іноземних вірувань у період Ранньої Республіки.

Виходячи з поставленої мети, витікають наступні **завдання**:

– дослідити спроби імператорської влади зберегти релігійні традиції республіканського періоду;

– виявити зміни у сприйнятті римлянами власних богів;

– показати процес трансформації відносин держави до іноземних вірувань;

– визначити роль римської армії у поширенні чужоземних культів;

– з'ясувати причини популярності астрології, магії і пророцтв та відношення до них імператорів і низів римського суспільства.

Ступінь наукової розробки проблеми.

Здійснити комплексний аналіз поставленої проблеми неможливо без цілої низки джерел, використаних у статті. Це праці, трактати і аннали Апулея,³ Горація,⁴ Діона Кассія,⁵ Йосифа Флавія,⁶ Тита Лівія,⁷ Плінія Молодшого,⁸ Светонія Транквіла,⁹ Тацита,¹⁰ Тертуліана¹¹ та Марка Туллія Ціцерона.¹²

В українській історіографії дана тема ще не знайшла достатнього висвітлення. Її аналізували в своїх дослідженнях В.О. Балух¹³, В.П. Коцур¹⁴ та, особливо, О.М. Петrenchко.¹⁵

Зате в зарубіжній історіографії проблема висвітлена ґрунтовніше. Значний вклад в її дослідження внесли М. Дікт,¹⁶ Дж.В. Дафф,¹⁷ Дж. Елснер,¹⁸ Т. Франк,¹⁹ С.Н. Міллер,²⁰ Д. Огден,²¹ Г. Вебстер²² та ін.

¹ Elsner J. Image and Ritual: reflections on the Religions Art. CQ. 1996. № 2. Vol. 46, p. 31.

² Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії. Дис. на здоб. наук. ст. д. і. н. за спец. 07.00.02 – Всесвітня історія. Львів, 2010, С. 137.

³ Apuleius. Opera guae supersunt. Lipsiae, 1931. Vol. I: Metamorphoses. VIII, 296 p.

⁴ Horatius Flaccus Q. Opera. Edinburg, 1806. XXX, 575 p.

⁵ Dio Cassius. Roman History. London; Cambridge, 1917. Vol. V. 544 p.

⁶ Josephus. Jewish antiquities, books 18-19. Cambridge; London, 1965. X, 430 p.

⁷ Livius Titus. Ab urbe condita. Lipsiae, 1860. Vol. II: Libri XXI–XXX. 350 p.

⁸ Pliny. Natural History. Camdrige; London, 1961. Vol. II: Libri III–VII. IX, 663 p.

⁹ Svetonius. Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis. Lipsiae, 1845. 388 p.

¹⁰ Tacitus. Histories. Books I – III. London; Cambridge, 1962. Vol. I. 479 p.

¹¹ Tertulian. Apology. De spectaculis. Cambridge, 1977. XXVII, 446 p.

¹² Cicero Marcuss Tullius. De re publica. De legibus. Cambridge; London, 1928. V, 533 p.

¹³ Балух В.О. Історія античної цивілізації: в 3 т. Т. 2. Стародавній Рим. Чернівці, 2008. 868 с.; Балух В.О. Християнство епохи принципату. *Наук. вісник Чернівецького нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича: Історія*. 2025. № 1. С. 110-115.

¹⁴ Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму. Чернівці, 2005. 680 с.

¹⁵ Петrenchко О. Еволюція моральних норм ранньої Римської Імперії. *Проблеми гуманітарних наук. Наук. зап. ДДПУ. Дрогобич*, 1998. Вип. II. С. 124-134; Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії. Дис. на здоб. наук. ст. д. і. н. за спец. 07.00.02 – Всесвітня історія. Львів, 2010. 379 с.

¹⁶ Dickie M. Magic and magicians in the Greco-Roman world. London; New York, 2001. VIII, 380 p.

¹⁷ Duff J.W. Social life in Rome and Italy. CAH / ed. S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth. Cambridge, 1934. Vol. XI. P. 743-774.

¹⁸ Elsner J. Image and Ritual: reflections on the Religions Art. CQ. 1996. № 2. Vol. 46. P. 517–531.

¹⁹ Frank T. An economic history of Rome: to the end of the Republic. Baltimore, 1920. 310 p.

²⁰ Miller S.N. The army and the Imperial house. CAH / ed. S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth, N.H. Baynes. Cambridge, 1939. Vol. XII. P. 1–56.

²¹ Ogden D. Magic, witchcraft, andghost in the Greek and Roman words: f sourcebook. Oxford, 2002. X, 353 p.

²² Ogden D. Magic, witchcraft, andghost in the Greek and Roman words: f sourcebook. Oxford, 2002. X, 353 p.

Виклад матеріалу. Традиційна римська релігія носила по суті прагматичний характер, базуючись на принципі *do ut des* (даю, щоб ти дав). При цьому самі римляни, вірогідно, не знали точної кількості своїх богів. Частина з них існувала з найдавніших часів, а частина долучалася до римського пантеону пізніше.

Самі римські імператори турбувалися про будівництво та реставрацію храмів язичницьких богів, а їхні святилища отримували від правителів щедрі подарунки. Крім того відновлювалася діяльність жрецьких колегій та релігійних ігор, частина з яких перестала функціонувати наприкінці Республіки. При чому самі імператори ставали членами жрецьких колегій, які стають слухняним знаряддям в їхніх руках.

Римська релігія не була закритою системою для зовнішнього впливу. В разі потреби римляни могли просити допомоги і в чужих богів, яких прирівнювали до відомих їм раніше. Проте згодом іноземні культи стикалися з протидією римської держави. Так, 213 р. міський претор, «за дорученням сенату, заборонив здійснювати нові чи іноземні обряди».²³ На думку Діона Кассія, «через запровадження чужоземних божеств виникають змови, зборища і ватаги».²⁴ Тому ще наприкінці Республіки Марк Туллій Ціцерон закликав «шанувати лише визнаних державою богів».²⁵

Проте перші імператори не могли викоринити іноземні вірування, бо вже в I ст. Рим став справжнім мегаполісом, де проживало разом з рабами та іноземцями майже 2,5 млн чол.²⁶ Вихідці з різних країн, які мешкали в Імперії, шанували своїх богів, яким будували багато храмів. Ні викоринити ці божества, ні вигнати цих людей стало неможливим. За деякими даними, серед жителів Рима близько 90 % були іноземцями.²⁷

Тому, коли за наказом сенату прибрали вівтарі Серапіса, Ісіді, Анубіса, натовп силою домігся їх відновлення.²⁸ Більше того, оракули рекомендували римлянам дозволити деякі іноземні культи. Поступово в Римі прижилися культи Аполлона, Асклепія, Кібели, Церери тощо.

Проте, на відміну від них, культи Ісіді, Мітри, Серапіса та ін. тривалий час не були включені в державне життя, а були лише приватною справою. Мало того, імператори боролися з іноземними віруваннями. Так, Тиберій заборонив чужоземні релігійні церемонії (*exsternas caeremonias*), єгипетські та юдейські ритуали, змусив їх прихильників спалити одяг і предмети, які використовувалися під час обрядів. Мало того, юдеїв вигнали з Риму під загрозою покарання довічним рабством за непокору і відправили на Сардинію для боротьби з розбійниками. А хто відмовився від військової служби, стратили.

Переслідувалися й прихильники богині Ісіді, жерців якої звинуватили у викраденні римлянки Пауліни під виглядом бога Анубіса для римського вершника Деція Мунда. Винуватців розп'яли на хресті, храм Ісіді «Тиберій наказав зруйнувати, а її зображення кинути в Тибр».²⁹

Однак у східних віруваннях були благочестя, чиста віра і каяття за вчинені злочини. У них моральні почуття відповідали ідеям очищення від провини, притаманний тісний зв'язок із божеством, аскетичні самозречення та оцінка людського життя за вчинками. Вони давали значно більше духовної підтримки, ніж римський політеїзм.³⁰

І уже Гай Калігула відмовився від політики попередників і започаткував святкування на честь Ісіді. За словами Йосифа Флавія, «імператор був засновником і учасником цих містерій,

²³ Livius Titus. *Ab urbe condita*. Lipsiae, 1860. Vol. II. 25, 29.

²⁴ Dio Cassius. *Roman History*. London; Cambridge, 1917. Vol. V, LII, 36.

²⁵ Cicero Marcuss Tullius. *De re publica. De legibus*. Cambridge; London, 1928. II, 19.

²⁶ Story W.W. *Roma di Roma*. London, 1866. Vol. II, p. 297.

²⁷ Frank T. *An economic history of Rome: to the end of the Republic*. Baltimore, 1920, p. 159-160.

²⁸ Tertulian. *Apology. De spectaculis*. Cambridge, 1977, I, 10.

²⁹ Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії, с. 151.

³⁰ Duff J.W. *Social life in Rome and Italy*. *CAH* / ed. S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth. Cambridge, 1934. Vol. XI, p. 773.

переодягаючись в жіночий одяг, надаючи собі зовнішності жінки»³¹, «взував жіночі сандалі і виходив в одязі Венери».³² Крім того Калігула наказав привезти з Греції зображення богів, зокрема знамениту статую Зевса Олімпійського роботи Фідія, щоб зняти з них голови і замінити їх своїм зображенням. Його стали називати Юпітером Латинським.³³

Правда, імператор Клавдій повернувся в релігійній політиці до позицій Августа і Тиберія, ретельно дотримуючись давніх римських традицій. Він покінчив з віруваннями друїдів, вигнав з Риму юдеїв, постійно підбурюваних «Хрестом». Тут Светоній мав на увазі християн, не розрізняючи їх з юдеями³⁴, а найменування Христа Хрестом свідчило про ще недостатню обізнаність римлян з християнськими віруваннями на поч. II ст.

Імператори династії Флавіїв теж скрупульозно дотримувалися релігійних церемоній, особливо при Доміціані, який, наприклад, суворо карав злочинні зв'язки жриць богині Вести, а старшу весталку наказав закопати живцем. І хоча Флавії були прихильниками традиційної римської релігії, період їхнього правління став часом нових можливостей для східних вірувань.

Так, Веспасіан і Тит вважали за можливе відпочивати вночі в храмі богині Ісиди, Веспасіан, перебуваючи в Єгипті, відвідав храм Серапіса, де вдався до ворожіння з метою дізнатися про свої майбутні перспективи.

Постає питання про те, чи відрізнялася релігійна політика щодо іноземних вірувань в римських провінціях. Наприклад, у Британії поряд з обов'язковими культами імператорів і Юпітера, інколи вшановували олімпійський та кельтський пантеони богів, а також запроваджувалася низка таємних культів, до яких відносилися й християни. Подібною була ситуація і в інших римських провінціях.

Особливої уваги в цьому контексті заслуговує римська армія. Римські ветерани, які після завершення служби часто залишалися проживати у провінціях, жертвували римським богам значні суми. Але солдати відіграли чи не найважливішу роль у проникненні іноземних вірувань у Рим. Вони на тривалий час залишалися на завойованих територіях, охоче переймали, засвоювали і забирали із собою тамтешні вірування, навіть коли переводилися в інші регіони.

Вагомим фактором поширення іноземних вірувань стала сама природа політеїстичної римської релігії. Багато з римських громадян стали вважати, що не завадить звертатися за допомогою одразу до кількох богів, зокрема і до чужих. Тому часто відбувалися спільні посвяти Ліберу, Сільвану та Геркулесу; Ісіді, Серапісу та Лібері; Солу, Серапісу, Юпітеру, Ліберу; Діспатеру та Юпітеру.³⁵

Після пожежі 80 р. були знищені храми, присвячені Серапісу, Ісіді, Юпітеру, Нептуну та іншим богам. Імператор Доміціан, ведучи відновлювані будівельні роботи, відбудував також храм Ісиди. Прихильно ставилися до іноземних вірувань і наступні імператори. Так, шанувальником Ісиди, Анібуса та Мітри був Коммод, зображений на монетах разом з богами Вікторією, Серапісом та Ісідією³⁶. Імператор Адріан зображений на монетах поряд з Ісідією та Серапісом, а Каракалла – в сцені отримання хлібних колосків від Ісиди.³⁷ Пишні та багатолюдні ритуальні дійства на честь Ізиди описані Апулеєм.³⁸

³¹ Josephus. Jewish antiquities, books 18-19. Cambridge; London, 1965. XIX, 1, 5.

³² Svetonius. Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis. Lipsiae, 1845. Calig. 52.

³³ Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії, С. 153.

³⁴ Svetonius. Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis. Lipsiae, 1845. Claud. 22; 25, 4-5.

³⁵ Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії, С. 155.

³⁶ Webster G. The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D. 3 ed. Totowa, 1985, P. 304.

³⁷ Akerman J.Y. Descriptive Catalogue of Rare and Unedited Roman Coins. London, 1834. Vol. I, P. 379.

³⁸ Apuleius. Opera guae supersunt. Lipsiae, 1931. Vol. I: Metamorphoses. XI, 8-17

Під впливом іноземних релігійних традицій відбувалася також трансформація у сприйнятті римлянами власних богів. І навпаки, змінювалося сприйняття чужих богів під дією римських звичаїв. Так, наприкінці Республіки і початку Імперії зростає значення культу Фортуни (Тіхе) – богині щастя і долі, вбираючи в себе культ і атрибути більшості богів греко-римського пантеону. З богині панівних верств вона перетворюється на божество мас. Її супутником стає Меркурій, що поділяє її успіх.

Сприйняття релігійних вірувань різними верствами римського суспільства було неоднаковим. Освічені римські громадяни сприйняли вчення стоїків. Так, один із найосвіченіших римських імператорів, Марк Аврелій, вважав «несумлінне виконання релігійного культу причиною чуми в державі».³⁹

Водночас серед вищих верств популярною стає астрологія. І хоча Тіберій наказав вигнати з Рима астрологів, сам дослухався до порад професійних астрологів. У Нерона був власний астролог Балбілл, якого ототожнюють з префектом Єгипту Тіберієм Клавдієм Балбіллом⁴⁰. Імператор Тіт особисто тлумачив гороскопи.⁴¹ А от Вітелій наказав вигнати астрологів з Італії⁴². Так поступав і Веспасіан, хоча мав звичку консультиватися у кращих з них⁴³.

Правда, декого з астрологів жорстоко карали. Імператор Доміціан наказав стратити колишнього консула Меттія Помпузіана, який «роздобув його гороскоп, і про це стало відомо»⁴⁴. На практиці виявлялося корисним дружити з астрологами. Нерву, якого Доміціан мав намір стратити, врятував його друг астролог, який переконав імператора, що Нерва помре через кілька днів.⁴⁵

Окрім того, набувала популярності в Римі магія. Тертуліан у праці «Про поклоніння ідолам» відзначав «спорідненість магії та астрології»⁴⁶. Римляни були переконані, що коли люди, омиваючи стопи, тричі торкнувся водою очей, то ніколи не хворітимуть на офтальмію. Матері вірили, що «поряд з молитвою до Юпітера дитину можна вилікувати також магичним занурюванням у води р. Тибр».⁴⁷

Поширеною була любовна магія.⁴⁸ Згідно з Горацієм, «відьми вбивали хлопчиків, щоб отримати інгредієнти для любовного зілля».⁴⁹ А епітафія часів правління імператора Тіберія свідчить, що «в могилі похований чотирирічний хлопчик, який загинув від рук відьми».⁵⁰

У більшості випадків магію практикували люди низького соціального статусу, хоча в деяких випадках до неї долучалися і римські громадяни⁵¹. Були навіть складені магичні формули та інструкції до виконання магичних обрядів для забезпечення бажаного результату.

Серед нижчих верств римського суспільства поширювалися різні форми анімізму. Так, для неосвіченого легіонера світ був наповнений духами, які часто перешкоджали його діям. Перед усіма битвами влаштовувалися жертвоприношення, давалися обітниця, тлумачилися знаки,

³⁹ Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії, С. 157.

⁴⁰ Ogden D. Magic, witchcraft, and ghost in the Greek and Roman worlds: a sourcebook. Oxford, 2002, P. 349.

⁴¹ Svetonius. Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis. Lipsiae, 1845. Tit. 9, 2.

⁴² Tacitus. Histories. Books I – III. London; Cambridge, 1962. Vol. I. II, 62.

⁴³ Dio Cassius. Roman History. London; Cambridge, 1917. Vol. V. LXVI, 9.

⁴⁴ Svetonius. Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis. Lipsiae, 1845. Dom. 10, 3.

⁴⁵ Dio Cassius. Roman History. London; Cambridge, 1917. Vol. V. LXVII, 15, 6.

⁴⁶ Tertulian. Apology. De spectaculis. Cambridge, 1977. XXVII, 9.

⁴⁷ Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії, с. 159.

⁴⁸ Ogden D. Magic, witchcraft, and ghost in the Greek and Roman worlds: a sourcebook. Oxford, 2002, с. 115-119.

⁴⁹ Horatius Flaccus Q. Opera. Edinburg, 1806. XXX, 5.

⁵⁰ Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії, с. 159.

⁵¹ Dickie M. Magic and magicians in the Greco-Roman world. London; New York, 2001, p. 201.

отримані під час ворожінь. Це часто ставало предметом маніпуляцій для командирів, які «вважали несприятливими умови для початку бойових дій».⁵²

Страх перед забобонами був властивий майже для всіх верст римського суспільства. Так, в існування привидів вірив навіть освічений Пліній Молодший, про що свідчать його листи.

Пророчим сном і різним прикметам вірив імператор Октавіан Август: був переконаний, що від блискавки його може захистити шкіра тюленя, яку завжди носив із собою,⁵³ а Тіберій з цією метою використовував лавровий вінок.⁵⁴ Доміціан все життя жив зі страхом через передбачення йому в дитинстві часу смерті.⁵⁵

Каракалла вважав, що в його особі відбулася реінкарнація Олександра Македонського.⁵⁶ Хоча магія й астрологія не могли задовольнити релігійні потреби римського суспільства, однак могли доповнити в окремих випадках римську релігію, а згодом і вплинути на формування основ християнства.

Висновки. Отже, період принципату став часом відродження римської релігії на новій основі. Римське суспільство і надалі шанувало і цінувало своїх богів, сподіваючись на їхню підтримку. Водночас поширюються різні іноземні вірування.

Сприймаючи релігію як один із вирішальних факторів стабільності держави, римські імператори проводили послідовну політику, спрямовану на збереження і відновлення традиційних релігійних традицій. При цьому нагляд держави за релігійним життям посилювався: докладаються зусилля для підтримки культових споруд у належному стані, контролюються жрецькі колегії, обожнюються імператори, вшановуються іноземні божества.

Зростає значення культу Аполлона, Діани, Венери, Марса, Миру тощо. Щодо іноземних вірувань політика держави еволюціонувала: від рішучої протидії за Октавіана Августа до невторчання, а згодом і до певної підтримки за його наступників. Імператори змушені були зважати на духовні потреби населення країни, тому чужоземні вірування, по суті, розвивалися безперешкодно.

Проте, якщо вони не відповідали вимогам стабільного розвитку суспільства, уряд застосовував репресивні заходи. Як приклад, до християнства і друїдизму. Хоча релігійна свідомість римського суспільства диференціювала римлян і прибічників неримських вірувань, іновірців не вважали за ворогів, що дозволяло їм безболісно інтегруватися у римське суспільство.

Список джерел і літератури:

1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: в 3 т. Т. 2. Стародавній Рим. Чернівці, 2008. 868 с.
2. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму. Чернівці, 2005. 680 с.
3. Балух В.О. Християнство епохи принципату. *Наук. вісник Чернівецького нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича: Історія*. 2025. № 1. С. 110-115.
4. Петrenchко О. Еволюція моральних норм ранньої Римської Імперії. *Проблеми гуманітарних наук. Наук. зап. ДДПУ*. Дрогобич, 1998. Вип. II. С. 124-134.
5. Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії. Дис. на здоб. наук. ст. д. і. н. за спец. 07.00.02 – Всесвітня історія. Львів, 2010. 379 с.
6. Akerman J.Y. Descriptive Catalogue of Rare and Unedited Roman Coins. London, 1834. Vol. I. 507 p.
7. Apuleius. Opera guae supersunt. Lipsiae, 1931. Vol. I: Metamorphoses. VIII, 296 p.
8. Cicero Marcuss Tullius. De re publica. De legibus. Cambridge; London, 1928. V, 533 p.

⁵² Webster G. The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D. 3 ed. Totowa, 1985, p. 275.

⁵³ Svetonius. Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis. Lipsiae, 1845. Aug. 90-92.

⁵⁴ Ibid. Tib. 69.

⁵⁵ Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії, с. 160.

⁵⁶ Miller S.N. The army and the Imperial house. *САН* / ed. S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth, N.H. Baynes. Cambridge, 1939. Vol. XII, p. 47.

9. Dio Cassius. Roman History. London; Cambridge, 1917. Vol. V. 544 p.
10. Josephus. Jewish antiquities, books 18-19. Cambridge; London, 1965. X, 430 p.
11. Horatius Flaccus Q. Opera. Edinburg, 1806. XXX, 575 p.
12. Livius Titus. Ab urbe condita. Lipsiae, 1860. Vol. II: Libri XXI–XXX. 350 p.
13. Pliny. Natural History. Camdrige; London, 1961. Vol. II: Libri III–VII. IX, 663 p.
14. Svetonius. Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis. Lipsiae, 1845. 388 p.
15. Tacitus. Histories. Books I – III. London; Cambridge, 1962. Vol. I. 479 p.
16. Tertulian. Apology. De spectaculis. Cambridge, 1977. XXVII, 446 p.
17. Dickie M. Magic and magicians in the Greco-Roman world. London; New York, 2001. VIII, 380 p.
18. Duff J.W. Social life in Rome and Italy. *CAH* / ed. S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth. Cambridge, 1934. Vol. XI. P. 743–774.
19. Elsner J. Image and Ritual: reflections on the Religions Art. *CQ*. 1996. № 2. Vol. 46. P. 517–531.
20. Frank T. An economic history of Rome: to the end of the Republic. Baltimore, 1920. 310 p.
21. Miller S.N. The army and the Imperial house. *CAH* / ed. S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth, N.H. Baynes. Cambridge, 1939. Vol. XII. P. 1–56.
22. Momigliano A. Nero. *CAH* / S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth. Cambridge, 1934. Vol. X. P. 702–742.
23. Ogden D. Magic, witchcraft, and ghost in the Greek and Roman words: f sourcebook. Oxford, 2002. X, 353 p.
24. Story W.W. Roba di Roma. London, 1866. Vol. II. 318 p.
25. Webster G. The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D. 3 ed. Totowa, 1985. XV, 343 p.

References:

1. Balukh, V.O. (2008). *Istoriia antychnoi tsyvilizatsii: v 3 t. T. 2. Starodavnii Rym*. Chernivtsi: [Publisher], 868 s. [Ukrainian].
2. Balukh, V.O., & Kotsur, V.P. (2005). *Istoriia Starodavnoho Rymu*. Chernivtsi: [Publisher], 680 s. [Ukrainian].
3. Balukh, V.O. (2025). Khrystianstvo epokhy pryntsypatu. *Nauk. visnyk Chernivetskoho nats. un-tu im. Yuriia Fedkovycha: Istoriia*, 1, 110–115. [Ukrainian].
4. Petrechko, O. (1998). Evoliutsiia moralnykh norm rannoi Rymskoi Imperii. *Problemy humanitarnykh nauk. Nauk. zap. DDP*, II, 124–134. [Ukrainian].
5. Petrechko, O. (2010). Suspilno-politychnyi rozvytok Rymskoi imperii v I – na poch. III s. n. e.: vid «vidnovlenoi» respubliki do senatskoi monarkhii. *Dys. na zdob. nauk. st. d. i. n. za spets. 07.00.02 – Vsesvitnia istoriia*. Lviv: [Publisher], 379 s. [Ukrainian].
6. Akerman, J.Y. (1834). *Descriptive Catalogue of Rare and Unedited Roman Coins*. London: [Publisher], Vol. I, 507 p.
7. Apuleius. (1931). *Opera guae supersunt*. Lipsiae: [Publisher], Vol. I: Metamorphoses, 296 p.
8. Cicero, M. T. (1928). *De re publica. De legibus*. Cambridge; London: [Publisher], 533 p.
9. Dio Cassius. (1917). *Roman History*. London; Cambridge: [Publisher], Vol. V, 544 p.
10. Josephus. (1965). *Jewish Antiquities, Books 18-19*. Cambridge; London: [Publisher], 430 p.
11. Horatius Flaccus, Q. (1806). *Opera*. Edinburg: [Publisher], 575 p.
12. Livius, T. (1860). *Ab urbe condita*. Lipsiae: [Publisher], Vol. II: Libri XXI–XXX, 350 p.
13. Pliny. (1961). *Natural History*. Cambridge; London: [Publisher], Vol. II: Libri III–VII, 663 p.
14. Svetonius. (1845). *Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis*. Lipsiae: [Publisher], 388 p.
15. Tacitus. (1962). *Histories. Books I – III*. London; Cambridge: [Publisher], Vol. I, 479 p.
16. Tertullian. (1977). *Apology. De spectaculis*. Cambridge: [Publisher], 446 p.
17. Dickie, M. (2001). *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*. London; New York: [Publisher], 380 p.
18. Duff, J.W. (1934). *Social Life in Rome and Italy*. In S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth (Eds.), *Cambridge Ancient History*, Vol. XI, 743–774.
19. Elsner, J. (1996). Image and Ritual: Reflections on the Religious Art. *CQ*, 46(2), 517–531.
20. Frank, T. (1920). *An Economic History of Rome: To the End of the Republic*. Baltimore: [Publisher], 310 p.
21. Miller, S.N. (1939). *The Army and the Imperial House*. In S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth, N.H. Baynes (Eds.), *Cambridge Ancient History*, Vol. XII, 1–56.

22. Momigliano, A. (1934). Nero. In S.A. Cook, F.E. Adcock, M.P. Charlesworth (Eds.), Cambridge Ancient History, Vol. X, 702–742.
23. Ogden, D. (2002). Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: A Sourcebook. Oxford: [Publisher], 353 p.
24. Story, W.W. (1866). Roba di Roma. London: [Publisher], Vol. II, 318 p.
25. Webster, G. (1985). The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D. (3rd ed.). Totowa: [Publisher], 343 p.

Отримано: 14.10.2025
Прийнято до друку: 17.11.2025
Опубліковано: 29.12.2025